

RECENSIONS

«*Scripta manent*». *La memòria escrita dels romans*, Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya 2002, 336 pp.

L'exposició «*Scripta manent*» fou organitzada a Barcelona, al Museu d'Arqueologia de Catalunya, sota la direcció d'Isabel Rodà, professora de la Universitat Autònoma, la qual, com a gran especialista que és en la matèria, ha sabut escollir una excel·lent mostra d'inscripcions i textos llatins antics. Com es diu en el volum, l'objectiu era il·lustrar les formes de vida pública i privada a l'època romana a través de les diverses inscripcions que s'han conservat. Són textos escrits sobre pedra, marbre, bronze, ceràmica, os, plom, pergamí, paper i mosaic. Són, com s'hi diu, «autèntics missatges en directe de l'antiguitat que desafien el pas del temps per transmetre la memòria d'uns fets que conformen la base i el punt de partida del nostre món». El catàleg de les peces de l'exposició va precedir de vuit estudis monogràfics sobre el tema, entre els quals destaquen l'interessant estudi del professor Antonio Caballos dedicat al magnífic «*Senatconsult*» de Gneu Pisó pare, gravat en bronze, del segle I, segurament procedent de Còrdova, amb transcripció del seu extens text llatí i traducció catalana i castellana. També són molt interessants la història i vicissituds de les col·leccions epigràfiques dels museus d'Arqueologia de Catalunya, del d'Història de la Ciutat de Barcelona i de l'Arqueològic de Tarragona, estudis signats, respectivament, pels arqueòlegs Jordi Rovira, Antoni Nicolau i Jaume Massó. Després ve el catàleg de les peces de l'exposició, format per 163 fitxes amb la corresponent fotografia. De manuscrits només n'hi ha dos. Són l'extraordinari manuscrit en paper de les *Catilinàries* de Ciceró, datable en la segona meitat del segle IV, ara a la Biblioteca Monàstica de Montserrat, formant part de la gran col·lecció de papirs que li llegà el Dr. Ramon Roca-Puig, i el no menys únic manuscrit —en facsímil— de les obres de Virgili, ara a la Biblioteca Vaticana, lat. 3867, que sembla datable d'entorn de l'any 500. D'inscripció cristiana només n'hi ha una. Procedeix de la necròpolis paleocristiana de Tarragona, i és la memòria de la nena Martúria, morta l'any 393 quan només tenia quatre anys. La professora Isabel Rodà l'escollí perquè és escrita en el llatí vulgar que més tard donarà pas a la llengua catalana. Les tres peces porten, respectivament, els números 119, 120 i 121 del catàleg. Aquestes exposicions són molt importants perquè, a més de permetre estudiar amb més detalls les peces antigues que exposen, també ens consciencien sobre els orígens de la

cultura de què ara gaudim. Com que en la preparació de l'exposició i en la publicació del catàleg hi ha contribuït el «Ministerio de Educación, Cultura y Deporte» de Madrid, ha calgut publicar tots els textos en català i en castellà, cosa que l'ha encarrit innecessàriament i l'ha fet molt més voluminós del que calia.

Miquel S. Gros i Pujol

Pierre-Maurice BOGAERT, *Vetus Latina*, 7/2: *Judith*, fascicle 1, Freiburg: Herder 2001, 80 pp.

L'autor d'aquest nou volum de la «Vetus Latina» és el P. Bogaert, monjo de Maredsous i professor a la Universitat de Louvain-la-Neuve, prou conegut pels seus importants estudis sobre les antigues versions de la Bíblia llatina. En la introducció, Bogaert explica les raons per les quals sempre s'ha interessat per les antigues versions del llibre de Judit, a les quals dóna gran importància perquè permetran de reconstruir una versió antiga del text grec dels Setanta ara perduda. Entre els vint-i-vuit manuscrits que utilitza per a fer l'edició, a més del cèlebre Salteri llatí, Slavònic 5, del monestir de Santa Caterina del Sinaí que conté un càntic en aquesta versió, esmenta la Bíblia de Sant Pere de Rodes, actualment París, Biblioteca Nacional Francesa, lat. 6/3. En els capítols següents parla dels antics prefacs d'aquest llibre bíblic i de l'ús que en feren els antics Pares de l'Església. També és molt interessant el capítol quart, on l'autor tracta de l'ús que en va fer l'antiga litúrgia llatina. Amb tots aquests materials, Bogaert arriba a aquesta conclusió: la primera versió llatina de Judit ha d'ésser africana, i segurament és anterior a Cebrià, sense poder afirmar que fos d'origen jueu. L'autor, al final, també parla de les versions gregues i siríaques d'aquest llibre bíblic.

Miquel S. Gros i Pujol

Reinhart HERZOG – Peter LE BRECHT, *Nouvelle histoire de la littérature latine*, 4: *L'âge de la transition. De la littérature romaine à la littérature chrétienne, de 117 à 284 après J.-C.*, Turnhout: Brepols 2000, XXXVIII + 720 pp.

La publicació en llengua francesa d'aquest preciós volum, originàriament publicat en alemany, que és el quart d'una obra que en tindrà vuit, s'ha fet esperar molt, perquè el primer que se'n va publicar, que és el cinquè de l'obra, fou editat l'any 1993. La tardança a publicar-lo, però, segurament ha permès de millorar-lo molt. La mort del professor Herzog, el creador i director d'aquesta gran obra col·lectiva, no és pas l'única causa del retard, el qual cal col·locar-lo principalment en la complexitat que l'obra presenta. Malgrat tot, l'empresa avança i el sisè volum, que tracta dels anys 374-430, sota la direcció del professor Jacques Fontaine, segons es diu en la introducció, ja és en curs de la seva ordenació definitiva.

L'objectiu d'aquesta gran obra és presentar tots els escriptors que han utilitzat la llengua llatina en les seves obres des dels orígens fins a l'any 735, moment en què ja comença la renaixença carolíngia. I es pretén de fer-ho donant tot el que se sap de cada autor, de cada una de les seves obres, explicant el seu contingut i valorant la qualitat de la llengua emprada. Tot, evidentment, acompanyat d'extenses notes bibliogràfiques, pràcticament exhaustives.

El volum s'inicia amb dos breus però molt substanciosos resums sobre la problemàtica històrica i les manifestacions literàries des de l'emperador Adrià fins a Diocleciana. Després ve el text de l'obra dividit en quatre grans parts. La primera presenta la literatura tradicional que continua la problemàtica de l'època anterior. S'hi estudia, en cinc grans apartats, la producció biogràfica i autobiogràfica —Suetoni, Adrià, Septimi Sever, etc.—, la d'erudició —Aulus Gel·li, Corneli Labi, etc.—, la jurisprudència —la legislació, els Senatsconsults, Cecili Africà, Ulpi Marcel, etc.—, els gramàtics i la prosa de tipus tècnic. La segona part és dedicada a la prosa artística, en la qual, entre altres, s'estudia Corneli Frontó i Apuleu. La tercera part presenta els inicis de la literatura cristiana en llengua llatina. S'hi parla principalment de les traduccions bíbliques i de la seva complexitat, dels apòcrifs i de les traduccions dels anomenats Pares Apostòlics. En el paràgraf dedicat a la prosa artística llatina cristiana, cal destacar els completíssims estudis sobre Tertul·lià, Minuci Fèlix, Novacià, Cebrià de Cartago i als nombrosos escrits pseudo-cebrians. La quarta i última part de l'obra és dedicada a la poesia llatina d'aquesta època, en la qual destaca l'obra de Comodià, que és el primer gran poeta llatí cristià. Al final hi ha els índexs necessaris per a poder utilitzar amb facilitat aquest extens volum. Cal també destacar que les seccions dedicades als primers pares llatins constitueixen la millor patologia llatina dels segles II-III.

Miquel S. Gros i Pujol

Fernando BERMEJO RUBIO, *La escisión imposible (Lectura del Gnosticismo Valentiniano)*, (Plenitudo Temporis 5), Salamanca: Publicaciones Universidad Pontificia 1998, 416 pp.

Aquesta obra és una versió revisada de la tesi doctoral que l'autor va presentar a la «Universidad Nacional de Educación a Distancia» (Madrid) l'any 1997 sota la direcció de la professora Cristina de Peretti. El text s'articula en quatre parts, seguides d'un apèndix en el qual dóna comptes de les fonts per a l'estudi del gnosticisme valentinian, objecte del seu treball, i d'un altre en el qual presenta les peculiaritats més significatives del *Tractat tripartit*, obra singular dins el valentinisme. Segueix una abundosa i molt completa bibliografia, a més de l'índex de textos i de l'onomàstic. Cal dir de seguida que som davant una obra important, molt ben elaborada, escrita amb una notable precisió de llenguatge, seguint una ordenació lògica que facilita molt la lectura en un tema tan complex com el que es vol tractar, adreçada, a més dels especialistes, a un públic culte —com el mateix autor confessa—, a condició que estigui disposat a emocionar-se amb la història del pensament occidental i amb la fascinació que, en aquest sentit, produeixen els sistemes gnòstics. El conjunt de l'obra s'inscriu per dret propi en els molts estudis que conformen l'anomenada *Gnosisforschung*, la investigació sobre el gnosticisme. La tardança a recensionar-la és deguda només a un imperdonable error per part de qui escriu. Que serveixi, en tot cas, com un element més de valoració, la necessitat de no deixar passar aquesta obra sense deixar-ne constància escrita.

La troballa dels tretze codis de la biblioteca copta de Nag Hammadi (1945) va representar una veritable novetat en l'estudi del fenomen intel·lectual i espiritual del gnosticisme. Permetia poder disposar de documentació directa i no haver de dependre només dels anomenats *heresiòlegs* per a conèixer aquest fenomen religiós que es produeix a partir del segle I dC i que té la seva florida en el segle següent. L'autor se cen-

tra en el sistema valentiniana, el més ben documentat de totes les variants dels sistemes gnòstics coneguts. Ho deixa clar en els apèndixs que hem citat. El valentinisme, a més de ser, doncs, el més accessible, constitueix segons Ireneu (*AH*, IV, Praef., 1) una mena d'*analogatum princeps* de tots els sistemes gnòstics (p. 32). Tant aquest autor, des de la perspectiva de la teologia eclesiàstica, com més tard Plotí, des de l'òptica filosòfica, així ho entendran i dedicaran bona part de les seves obres cabdals a prendre en consideració el gnosticisme en general, però el valentinisme amb una atenció particular, per tal de mostrar les debilitats i contradiccions del sistema que proposen.

L'objectiu de l'obra del nostre autor és proposar una *nova lectura global* del gnosticisme valentiniana, a partir de les fonts i tenint en consideració la globalitat de les moltes anàlisis que modernament s'han fet. Per aquesta descripció comença la primera part de l'obra, «Prolegòmens» (pp. 27-77). Parteix precisament del fet que no hi ha una explicació global per a cap sistema gnòstic que es pugui presentar com a plausible d'acord amb totes les fonts de què disposem. Cap de les moltes anàlisis fetes, molt rigorosament i per autors de reconegut prestigi, no aconsegueix de donar raó de tots els elements que conflueixen en la complexitat del sistema gnòstic, del valentiniana en concret, i acaben deixant sempre alguns interrogants no pas menors per resoldre, començant pel mateix fet dels motius pels quals apareixen aquests sistemes en aquest precís moment de la història del pensament. No sols això, sinó que entre els diversos autors es donen interpretacions diverses i fins i tot contradictòries en coses tan essencials —i aparentment tan senzilles de definir— com la determinació del dualisme o del monisme del sistema, o el paper del salvador i de la gràcia, o la teologia de la història, o la tripartició de la humanitat, etc. (cf. pp. 30-31). Aquests temes no seran tractats fins a la darrera part de l'obra. Davant aquest panorama l'autor es proposa fer una lectura nova que faciliti la integració de tots els aspectes paradoxals que conté el valentinisme i que es posa de manifest en els estudis que sobre ell es fan. El punt de partença de la reflexió se situa en quelcom on hi ha una certa unanimitat en els diversos autors: el paral·lel que s'estableix entre el Primer Principi i la subjectivitat humana, però aquesta no serà considerada com a subjectivitat pensant, teoritzadora, sinó com a subjectivitat pràctica, i aquest enfocament no s'ha fet prou fins ara.

L'autor explica detalladament —és la tesi en la qual fonamenta tota la seva interpretació i, per tant, no podia ser d'altra manera— el procés a través del qual la subjectivitat pràctica, ètica, sigui en un jo individual o en un jo col·lectiu, tendeix a posar en pràctica un mecanisme dialèctic entre la pròpia interioritat i la seva exterioritat que permeti al subjecte no haver de fer-se càrrec de la responsabilitat del mal, perquè la transfereix íntegrament cap a l'alteritat, autoexculpant-se així de qualsevol responsabilitat. La culpa que refusa el jo és transferida a una víctima expiatòria exterior. Es dona, llavors, una notable inflació del jo resultant que queda absolutament net i incontaminat de qualsevol contacte amb cap realitat maligna. El mecanisme funciona en clau psicològica i sociològica. L'autor l'anomena *mecanisme victimari*. S'analitzen, per tant, detalladament tots els passos d'aquest mecanisme, que sempre comença per una situació de *crisi* deguda a la presència de qualsevol forma de negativitat, de mal; es dona després un moment de *polarització* a través de la qual es transfereix vers l'exterior del subjecte la culpa, amb un procés que no està pas exempt de violència; ve un moment de *bandejament* (*extrañamiento*, diu el text) consistent a convertir en totalment estrany a un mateix aquella realitat-víctima sobre la qual s'ha descarregat la culpa; i es culmina en una *exèresi* o eliminació violenta de la víctima escollida sigui per expulsió o per pura i sim-

ple supressió —immolació. Només llavors s'aconsegueix l'*harmonització* que representa la superació definitiva de la crisi maligna que ha originat tot el procés. Ja es veu que el sistema, tot i ser eficaç, és extremament simple i, com a tal, ple de fal·làcies, que l'autor posa al descobert. Així, per exemple, el mecanisme pròpiament no cerca la culpa sinó la simple autoexculpació de l'individu; vol creure que l'harmonització final tindrà caràcter definitiu i que no es veurà mai més sotmès a cap nova crisi. L'esforç per distanciar el màxim possible el mal del subjecte és notable i justifica tot el procés amb la seva llargària: com més distància s'hagi establert, més es presumirà que l'«origen» està net i lliure de qualsevol relació amb la realitat negativa que ha aparegut, però també aquest esforç resulta ser fal·laç quan s'analitza a fons. Immediatament l'autor mostra com el sistema gnòstic valentinianà està constituït tot ell al voltant del problema del mal i que l'estructura del plantejament és idèntica per a la seva teologia i per a la seva antropologia. El problema del mal és la veritable crisi que engega tota la complexitat del *mecanisme victimari*.

Conseqüentment amb tot això, la segona part de l'obra, «la subjectivitat protològica» (pp. 79-167), i la tercera, «la subjectivitat antropològica» (pp. 169-251), estan construïdes pràcticament en paral·lel. En efecte! En la segona, després de comprovar com en la mitologia valentiniana el Bythós és considerat de la mateixa manera que la subjectivitat en el mecanisme victimari que s'ha descrit, analitza tots els passos del sistema per deixar-ne clara la correspondència. Així queda en evidència una mena de metafísica exculpatòria, en la mesura en què l'exteriorització de la negativitat en la víctima expiatòria que és la figura del Demiürg —practicada en la polarització, bandejament i exèresi, i que desemboca en la definitiva harmonització pleromàtica— està destinada fonamentalment a preservar la innocència de la subjectivitat transcendent, exonerant-la així de qualsevol responsabilitat en l'aparició d'un producte (el cosmos) que no desitja assumir com a propi d'ella (cf. pp. 171-172). El mite gnòstic no és, per tant, simple teoria o mera especulació fantàstica, sinó que més aviat es refereix a l'àmbit de l'experiència. És a dir, per a comprendre'l correctament cal passar del moment de l'anàlisi metafísica al moment de l'anàlisi antropològica. El paral·lelisme entre l'àmbit protològic i antropològic serà evident. El tercer capítol mostrarà com la doctrina antropològica gnòstica s'adequa ben bé al mecanisme victimari, a partir de la crisi que representa el problema del mal, fins a arribar a l'anàlisi de la visió del pecat, del qual el gnòstic resta totalment autoexculpat; el llenguatge usat per a referir-se al subjecte humà previ a l'obtenció de la gnosi ho deixa ben palès: embriaguesa, oblit, somni, captiveri, ignorància, malaltia (cf. pp. 223ss). «Si el sujeto gnóstico se ha atrevido a barajar la idea de la aparición del mal en alguna subjetividad, ésta ha sido en todo caso la subjetividad divina, en ningún caso la humana: la caída afecta a la periferia del Pleroma. Esto permite entrever la dirección y el sentido en que el pensamiento valentiniano ha de ser leído: en él, *la teodicea está al servicio de la antropodicea*» (p. 240). Per això, tot el que passa en el Pleroma diví no és una pura elucubració en el pensament valentinianà, sinó que és l'arquetipus i el reflex de l'experiència humana concreta.

En la quarta part, «*Quaestiones disputatae*» (pp. 253-335), l'autor es planteja les qüestions més fonamentals que són motiu de discussió en els estudis sobre el gnosticisme per tal de veure com la *lectura nova* que ell proposa a partir de mostrar com el sistema valentinianà està estructurat en base al mecanisme victimari, ajuda a trobar resposta a aquests interrogants, si bé potser encara no són concloents. Així el gnosticisme ha de ser considerat com un *monisme asintòtic*, perquè el monisme només hi és pretès,

donat que es vol negar a reconèixer qualsevol relació amb la totalitat del que existeix; però això no vol dir de cap manera que el dualisme sigui merament secundari. L'antropologia, la soteriologia, continua amb els seus dilemes sobre si la salvació o la condemna es produeix per naturalesa o depèn de la praxi; la tesi clàssica substancialista encaixa millor amb el mecanisme victimari, tot i que la preocupació del sistema ve precisament de l'experiència; això comporta que la tripartició de la humanitat que usa el sistema gnòstic amb tanta profusió, de fet sols és aparent, perquè amaga una bipartició radical: només els pneumàtics són gnòstics i destinats a la salvació. El temps, la història, així com el salvador o la gràcia, no deixen de ser en el valentinisme l'expressió de les tensions internes del pensament valentinà. El mecanisme victimari analitzat, ajuda a comprendre per què es donen aquestes contradiccions en les mateixes fonts gnòstiques de què disposem.

En conclusió, som davant una obra important que permet de tornar a valorar els gnosticismes, no com a simples i fantasiosos moviments sincretistes, sinó com a fruit d'una riquesa d'especulació que ha de ser molt tinguda en compte per a comprendre cada vegada millor els moments de l'elaboració de la teologia eclesial que es veu portada, al seu torn, no solament a contradir-los, sinó a elaborar un cos de pensament per al seu món.

Joan Torra

José Luis RAMÍREZ – Pedro MATEOS, *Catálogo de las inscripciones cristianas de Mérida*, Mérida: Museo Nacional de Arte Romano 2000, 322 pp. + 58 làmines.

Mèrida és una de les ciutats peninsulars que han conservat més inscripcions d'època romana i visigoda. La prova la tenim en aquest volum, on se'n presenten i descriuen unes dues-centes, que van del segle IV al VII. Els autors del volum les han dividides en aquestes seccions: inscripcions votives, edificis religiosos, edificis civils, funeràries, que són les més nombroses, funeràries trobades en l'àrea cimiterial de la basílica martirial de santa Eulàlia, funeràries trobades en la zona de Santa Caterina, inscripcions de difícil classificació per ser molt llacunàries, inscripcions gravades en objectes personals, especialment anells, inscripcions gregues, que són força nombroses, i inscripcions llatino-hebrees. Les edificis religioses són de màxima importància per a conèixer l'existència i emplaçament dels antics llocs de culte cristià de la ciutat, i entre elles sobresurt la núm. 5, que sembla ser la llinda d'entrada d'una església del segle VII —potser de l'any 627. És molt important, perquè s'hi diu que en el seu altar foren col·locades relíquies de la Santa Creu, de sant Joan Baptista, de sant Esteve, de sant Pau, de l'evangelista sant Joan, de sant Jaume, de sant Julià, de santa Eulàlia, de sant Tirs, de sant Genís i de santa Marcilla. Sembla ser la primera vegada que les relíquies d'alguns d'aquests sants, especialment la de l'apòstol sant Jaume, són esmentades a l'antiga Hispània. Partint d'aquesta inscripció, l'any 1952, Justo Pérez de Urbel llançà la hipòtesi que les relíquies de l'apòstol identificades en el segle IX a Compostel·la serien aquestes mateixes de Mèrida, tasllades per la clerecia de l'església que les conservava, en fugir dels invasors àrabs —cf. *Hispania Sacra* 5 (1952) 1-31. Les inscripcions també han servit als autors del volum per a traçar un esbós molt interessant de l'urbanisme de la ciutat en els segles IV-VII, col·locat entre el catàleg i la bibliografia, els índexs i la reproducció fotogràfica de les peces més importants, ja al final de l'obra. La

publicació d'aquests reculls d'inscripcions és molt important per a avançar en el coneixement d'uns segles dels quals queda molt poca memòria escrita en altres suports.

Miquel S. Gros i Pujol

Nanci GAUTHIER – Hansgerd HELLENKEMPER, *Topographie Chrétienne des Cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIème siècle, XII: Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)*, Paris: De Boccard 2002, 128 pp.

La «Germania Secunda», malgrat només haver comptat en l'antiguitat amb les dues seus episcopals de Colònia i de Tongres, després traslladada a Maastricht i a Lieja, és una de les províncies que han proporcionat als investigadors més nombre d'edificis eclesiàstics antics que ha calgut descriure. Seguint el pla traçat en els altres onze volums anteriors, es parla detalladament de l'organització civil d'aquesta província de l'Imperi Romà en l'Alt i el Baix Imperi, de la difusió del cristianisme en la zona i de la creació de les dues esmentades seus. Colònia, posada en el *limes* de l'Imperi, tocant al Rin, ja tenia bisbe l'any 313, i Tongres, l'any 346. Les nombroses excavacions fetes en la zona de la catedral i de les altres esglésies de Colònia, especialment en restaurar-les dels danys que sofriren en la Segona Guerra Mundial, han permès d'identificar i refer les plantes del primitiu grup episcopal de Sant Pere, amb el seu baptisteri, i de les esglésies de Sant Gereó, de Santa Úrsula, de Sant Severi, de Santa Maria del Capitoli i de Santa Coloma, entre altres. De la ciutat de Tongres s'estudia l'església de Santa Maria, que sembla que era la seu episcopal de la ciutat abans que els seus bisbes, en el segle VI, es traslladessin a Maastricht. En aquesta ciutat també s'ha excavat un gran *castrum* romà de tipus rectangular amb torres rodones, datable del primer quart del segle IV, que recorda molt el de Sant Cugat del Vallès. A Maastricht també s'han fet excavacions en l'església de Santa Maria i en la de Sant Servais, i es publica el cèlebre fragment de cancell amb representació de la Fugida a Egipte i de la mort dels Innocents d'època carolíngia. El volum acaba amb l'estudi de la topografia de Lieja, on els bisbes de Tongres-Maastricht tenien una residència que també acabà essent seu episcopal. La successió episcopal de Colònia i Tongres, segon sembla, quedà interrompuda, com en totes les altres ciutats episcopals de prop del Rin, quan al principi del segle V els pobles germànics ocuparen la zona i l'administració civil romana desaparegué. Més tard, però, ja a mitjan segle VI, les dues ciutats tornen a comptar amb bisbes. És el moment que aquests pobles ja havien entrat en l'òrbita cristiana. Els nombrosos mapes i plànols de les ciutats i de les esglésies esmentades fan que el volum sigui una excel·lent obra per a l'estudi de la cristianització de la província «Germania secunda» de l'antic Imperi Romà.

Miquel S. Gros i Pujol

Ramon ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les Esglésies de Catalunya (segles IX-XII)* («Estudis Històrics» Diplomataris 6), vol. III/2, Vic 2002, 193 pp.

Amb aquest nou volum, el Dr. Ramon Ordeig i Mata acaba la publicació dels textos de les dotalies de les nostres esglésies anteriors a l'any 1200. Conté els textos nùms.

378-432, que van de l'any 1151 fins a l'esmentat any 1200. Comptant-hi els cinc textos que porta al final amb l'objectiu d'intercalar-los en els volums anteriors, són unes seixanta dotalies, entre les quals hi ha la de les esglésies de la canònica de Serrabona (1151), del monestir de Santa Maria d'Arles-del-Tec (1157) i de la canònica de Santa Maria de Solsona (1163), de la capella de Sant Miquel del monestir de Sant Joan de les Abadesses (1164), del monestir de Sant Pere de Camprodon (1168), del monestir premostratenc de Bellpuig de les Avellanès (1168), de l'altar de sant Benet consagrat al monestir de Sant Pere de les Puel·les de Barcelona (1170), l'església catedral de Tortosa (1178), la notícia de la consagració de l'església de la Rodona de la Seu de Vic (1180), de l'altar de sant Andreu construït a la galilea de la catedral de Barcelona (1182) i de l'altar de sant Tomàs de Canterbury col·locat damunt les portes de l'esmentada catedral (1186), entre moltes altres. Al final porta els índexs de noms de persones i de llocs corresponents al tom tercer. La documentació és presentada amb la mateixa rigorositat que en els dos toms anteriors. Ara només manca el tom quart, en el qual l'autor lliurarà l'estudi de tota aquesta documentació, tan important per als historiadors com per als arqueòlegs. Esperem no tardar a tenir-lo a mà.

Miquel S. Gros i Pujol

Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la Catedral de Vic (segle XI)*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs – Arxiu i Biblioteca Episcopals 2003, 208 pp.

Encara que amb lentitud, la publicació del *Diplomatari de la Catedral de Vic* avança. El primer volum, preparat pel Dr. Eduard Junyent i Subirà, fou publicat en cinc fascicles en els anys 1980-1996. Després, l'any 2000, va aparèixer el primer dels fascicles dedicats a publicar la documentació del segle XI, formada per un miler de documents gairebé tots originals. Aquest primer fascicle i el que aquí recensionem han estat preparats pel Dr. Ramon Ordeig i Mata, que ja havia condicionat per a portar-lo a la impremta el volum dels documents dels segles IX-X de l'esmentat Eduard Junyent. En aquest nou fascicle es publiquen 221 documents, gairebé tots originals, que van de l'any 1031 al 1052, i porten els números 884-1105 de la col·lecció diplomàtica osonenca. Hi ha, com en els altres fascicles del *diplomatari*, documents de totes menes: dotalies d'esglésies, donacions a la seu de Vic, l'ofertament d'un infant per a canonge, testaments, publicacions sacramentals de testaments, pactes, unes constitucions de pau i treva de l'any 1037, etc. Els documents pertanyen ja als últims anys del pontificat del bisbe Oliba i als primers del seu nebot el bisbe Guillem de Balsareny, i permeten de conèixer molt més bé l'alta clerecia de la seu osonenca —ardiaques, canonges, jutges, etc.—, i els més importants personatges laics del bisbat i llurs famílies. Per exemple, el primer personatge de la família dels Centelles fins ara conegut era un tal Guadall que actuava l'any 1041, però ara, gràcies al document núm. 884, de l'any 1031, se sap que era fill de Gilabert i nét d'Isarn, cosa que permet de fer recular la genealogia dels Centelles fins a mitjan segle X. També, com és lògic, pràcticament s'hi esmenten totes les esglésies parroquials més importants i els castells de la zona d'influència dels bisbes osonencs. Aquest recull de documents, doncs, és de primera importància per a refer la trama de la nostra societat eclesiàstica i civil en el segon quart del segle XI. És d'esperar que a Ramon Ordeig i Mata i als editors de l'obra no els mancaran els ajuts neces-

saris per a portar a terme amb rapidesa l'edició dels tres altres fascicles que han de completar el volum.

Miquel S. Gros i Pujol

Maria VILAR BONET, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde (1300-1319)* (Estudis 28), Barcelona: Fundació Noguera 2000, 210 pp.

Sortosament, en els últims anys s'han intensificat els estudis sobre el poderós orde del Temple, que aconseguí gran poder militar i econòmic en els estats de la Corona d'Aragó. El mèrit principal d'aquesta obra és haver traçat una excel·lent radiografia de l'estat intern de l'orde en el moment de la seva dissolució per ordre papal, moment també en què les seves cases, gràcies a l'excel·lent administració dels seus nombrosos béns, havien esdevingut arreu d'Europa una mena de caixes on es dipositaven molts cabals. Els reis de la Corona d'Aragó sempre els protegiren, perquè, a més de l'ajuda militar que en rebien, també es beneficiaven dels seus emprèstits, cosa que explica les reticències inicials de Jaume II a suprimir-los. Aquest volum explica amb detall tots aquests esdeveniments i la resistència que els templers oposaren a l'ordre reial de dissolució que amb tota raó consideraven injusta. Però la seva més important aportació a la nostra historiografia consisteix en els 77 documents que al final publica, datats dels anys 1299-1319, molts d'ells inventaris dels béns de l'orde en els anys tràgics de la seva extinció. En l'estudi que precedeix el diplomtari, l'autora analitza amb detall la situació econòmica de l'orde, fent destacar els béns mobles de les seves capelles, en les quals figuraven moltes peces d'orfebreria amb esmalts de Llemotges i les armes dels mestres de l'orde, ornaments fets amb sedes —diaspres i samits— segurament procedents de l'Orient, i brodats. També són molt interessants les llistes dels manuscrits que figuren en aquests inventaris, en gran part de tipus litúrgic, alguns escrits en llengua catalana, i un exemplar anomenat «Retractatio sancti Augustini», que podrien ser els cèl·lules «Retractationum libri duo» del bisbe d'Hipona.

Miquel S. Gros i Pujol

Sabbato Sancto. Celebratio Resurrectionis Domini in Basilica Resurrectionis Domini Jerosolymis, Jerusalem: Custòdia Terrae Sanctae 2001, 168 pp.

Celebrar els misteris de la vida de Jesucrist en els mateixos llocs de l'actual estat d'Israel on succeïren, comporta per als cristians unes vivències que d'una manera o altra han de quedar consignades en els llibres litúrgics que s'hi utilitzen. És el que ja feren en la segona meitat del segle IV els liturgistes de la Ciutat Santa en estructurar la litúrgia de l'Església del Sant Sepulcre i dels altres santuaris cristians de la ciutat, de la qual són bon testimoni les notes que en prengué la peregrina Egèria en el seu diari de viatge, i les versions més antigues del Leccionari de Jerusalem conservat amb fidelitat admirable pels llibres litúrgics armenis medievals. En certa manera és també el que han fet els religiosos franciscans custodis del temple del Sant Sepulcre de Jerusalem, en adaptar, d'acord amb les normes del Concili Vaticà II, els llibres de la litúrgia romana reformatos i després publicats per la Congregació del Culte Diví. El llibret que aquí

presentem n'és un. Es tracta d'un veritable llibre litúrgic, no sols d'un fullet perquè els fidels puguin participar-hi més còmodament. Per això les rúbriques continuen publicades en llatí i amb tinta de color vermell, encara que seguides d'una transcripció en llengua àrab, que és la pròpia dels cristians de la ciutat, i en les llengües anglesa, francesa, alemanya i castellana, en consideració dels pelegrins que normalment hi participen. El mateix sistema s'ha fet amb els textos litúrgics. Així, per exemple, les lectures bíbliques poden ser proclamades pels ministres en qualsevol de les esmentades llengües. Les peces de cant porten, a més, notació gregoriana. Les adaptacions no són moltes, però sí força interessants. La Vigília, per raó dels horaris fixats pels soldans de Constantinoble en el segle XVIII, s'ha de continuar celebrant a les primeres hores del matí del Dissabte Sant, cosa que sorprèn força els qui hi participen per primera vegada. La benedicció del foc nou es fa «ad portam basilicae», i no en el «loco apto extra ecclesiam» de la segona edició del Missal Romà publicada l'any 1975, i, com és lògic, l'inici de l'admonició sacerdotal, en lloc dels mots «hac sacratissima nocte in qua Dominus noster Iesus Christus de morte transivit ad vitam» ha estat adaptada així: «nunc congregamur in hoc loco in quo Dominus noster Iesus Christus de morte transivit ad vitam». En el nou ritu de Jerusalem ve després la processó amb el cant del salm 112 com en l'antic leccionari de Jerusalem, i el trasllat de la clerecia i els fidels davant la tomba de Jesucrist, on té lloc la benedicció del ciri pasqual seguint el ritu romà, però traient la candela encesa per a il·luminar-lo de l'interior del mateix edicle sepulcral com ja es feia al final del segle IV, segons el testimoni de l'esmentada Egeïa. Com a conseqüència d'aquest canvi i, en haver fet ja la processó d'entrada, també ha semblat bé canviar els tres cants del «Lumen Christi» per aquestes tres invocacions cantades pel bisbe: «Lumen Christi gloriose resurgentis», «Lumen Christi gloriose resurgentis illuminet vos» i «Lumen Christi gloriose resurgentis illuminet omnia», a les quals els presents responen amb el «Deo gratias», sense, però, moure's del mateix lloc, l'espai reduït que hi ha entre l'altar posat davant l'entrada de l'edicle i el seient episcopal col·locat davant l'entrada del cor dels grecs ortodoxos. En acabar la tercera invocació, mentre s'encenen les candeles del poble assistent, es canta l'antic himne grec del lucernari, el «Phos ilaron» en versió llatina. Per al cant del «Praeconium Paschale» s'ha suprimit la «forma brevior» del Missal Romà. L'admonició prèvia a l'inici de la Litúrgia de la Paraula també ha estat adaptada afegint-hi l'incís: «In his sacris locis Calvariae et Anastasis qui testes fuerunt mortis et resurrectionis Domini, oremus...» El llibret, com és lògic, conserva les mateixes set lectures del Missal Romà, amb els seus salms i oracions. Igualment, per a la lectura de l'Evangeli, conté els textos dels tres cicles de lectures dominicals. Ve després el ritu baptismal, en el qual ha calgut adaptar les rúbriques romanes a l'actual estructura de l'Anàstasi de Jerusalem, tenint present la possibilitat que els ortodoxos celebrin la Pasqua el mateix dia que els catòlics. En el volum hi ha els cants de la cerimònia baptismal, la benedicció de l'aigua per a quan no hi ha infants per batejar i la renovació de les promeses baptismals de tots els presents. S'ha suprimit, doncs, la lletania dels sants i la benedicció de l'aigua estrictament baptismal. Segueix la pregària dels fidels, amb un formulari fix que comença així: «In hoc loco novae creationis memoriale effecto propter mortem et resurrectionem Christi, nostram fidentem precem...» Després ve la celebració eucarística de la Vetlla amb els mateixos textos del Missal Romà, la Pregària Eucarística III i la triple benedicció final dels fidels. Crec que ha estat un gran encert fer aquestes adaptacions, a fi de recordar als participants de la cerimònia que els misteris de la mort i de la resurrecció de Jesucrist s'esdevingueren

en el mateix lloc en què se celebren sacramentalment. Els qui han preparat el llibret i la Comunitat Franciscana que té cura del Sant Sepulcre són mereixedors de l'agraïment de tots els pelegrins que hi participen en el culte.

Miquel S. Gros i Pujol